

Frankfurt Okulu ve Aydınlanma Eleştirisi

Dilan ERGÜN*

Özet

Aydınlanma, Batı felsefe tarihi içerisinde dogmatizme karşı bir tavırla ortaya çıkan ve XVIII. yüzyıl boyunca toplumsal her türden değerlerin akıl temelli eleştirisini amaç edinen felsefi kavrayış olarak tanımlanmaktadır. Frankfurt Okulu düşünürlerince ise Aydınlanma, mevcut tüm değerlerin akıl yoluyla yeniden değerlendirilmesi ve aklın özgürleştirilmesi söylemiyle, XX. yüzyıl boyunca yaşanan yıkımların nedeni olarak görülmektedir. Bu metinle birlikte biz öncelikle okulun öznel akıl üzerinden yürütülen Aydınlanma eleştirilerini temel alacağız. Aydınlanmanın bir uzantısı olarak gelişen pozitivism tekelindeki felsefi oluşumlara ve teorik düşünce sistemlerinin toplumda yarattığı düşünülen etkilere değineceğiz. Toplumun yasalarının, doğa yasaları karşısındaki gücüne dikkat çekeceğiz. Bu bağlamda amacımız, söz konusu Aydınlanma gibi devrim niteliği taşıyan bir dönem olduğunda, Frankfurt Okulu düşünürlerince olay veya olgulara karşı geliştirilen yaklaşımları ortaya koyabilmek olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Marksizm, Aydınlanma, Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu.

Frankfurt School and Critique of Enlightenment

Abstract

Enlightenment is defined as the philosophical conception that emerged as an attitude against dogmatism in the history of Western philosophy and throughout the 18th century aimed at the wisdom-based critique of all kinds of social values. According to the Frankfurt School philosophers, the Enlightenment is seen as the cause of the demolitions of the 20th century, with the discourse of the re-evaluation of all existing values through the mind and the liberation of the mind. In this study we will take primarily the Enlightenment critiques of the school's subjective mind as a basis. We will mention the philosophical formations on the basis of positivism as an extension of the Enlightenment and the thought implications of theoretical thought systems in society. We will draw attention to power of the laws of society over the laws of nature. In this context, our aim will be to demonstrate the approaches developed by the Frankfurt School philosophers towards the events or facts when there is a revolutionary period such as the Enlightenment.

Key Words: Marxism, Enlightenment, Critical Theory, Frankfurt School.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Doktora Öğrencisi. E-mail: dilanergun@hotmail.com.tr

*Katı olan her şey buharlaşıyor,
kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor
ve insanlar nihayet hayattaki konumlarına,
karşılıklı ilişkilerine
soğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar.
Karl Marx¹*

I. Giriş

Frankfurt Okulu düşünürlerinin yöntemini belirleyen “Eleştirel Teori” terimi, ekolün teorik açıdan felsefi içeriğini temsil ediyor olmasının yanı sıra, sosyal araştırmalara yaklaşımının da perspektifini oluşturur. Benimsenen bu yöntem, disiplinlerarası yürütülen çalışmaların toplumun her aşamasında yeniden çözümlenmesi ve yapı-söküme uğratılması üzerinden ilerlemektedir. Böylesi bir eleştirel yaklaşımdan hareket eden düşünürlerin, bugün anıldığı şekliyle ‘Frankfurt Okulu’ adlandırılması ise çok sonraları kullanılmaya başlanan ancak başlangıcından itibaren bütün akademik çalışmaları kapsayan genelleştirici bir terimdir. Buna karşın Horkheimer’ın çağdaşları ile geliştirdiği nitelendirme ‘eleştirel toplum teorisi’ olarak karşımıza çıkar. Horkheimer’ın sıklıkla üzerinde durduğu ve 1937’de *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* başlığıyla ele aldığı metninde ana hatlarını belirlediği Eleştirel Teori, “diyalektik felsefe ve ekonomi politığın eleştirisi üzerine temellenmiş toplum teorisi” olarak varsayılmış ve okulun düşünce hatlarını bu yönde şekillendirmiştir.² Eleştirel Teori, Kıta Avrupa’sının Marksist gelenek bağlamında geçirdiği yolculuğun bir sonucu olduğu gibi, öznenin toplumsal düzen içerisinde eyleyişi bakımından da rehber olmak amacındadır.³

Okulun topluma yeniden bakışı Marksist perspektiften ele alıyor olmasında XX. yüzyılın sosyo-kültürel çalkantıları belirleyici rol oynar. Öncelikle I. Dünya savaşı ile birlikte sosyalist hareket, yönünü Batı’dan Doğu’ya kaydırmıştır. 1917 Bolşevik Devriminin beklenmedik zaferi Avrupa Marksizminin merkezini oluşturan sol görüşlü Alman aydınları için sürpriz bir atılımdır.⁴ Bu durumda Marx’ın ön gördüğü şekliyle diyalektik materyalizm işlerken, Batı’da can çekişen kapitalizm teorileri yerini hızını kesmeden ilerlemekte olan küresel ekonomik güce bırakmıştır. Bu nedenle savaşın başlangıcından Ekim Devrimine kadar gelen süreçte yaşananlar Alman aydınlarının önünde üç ayrı seçenek olarak belirmektedir:

1. Aydınlar Rusya’daki Ekim Devrimini görmezden gelerek devrim idealini unutabilir, onun yerine ılımlı sosyalistleri ve yeni kurmuş oldukları Weimar Cumhuriyetini destekleyebilirler.
2. Ekim Devriminin yarattığı etkiyle birlikte Alman Komünist Partisinin birer üyesi olabilir ve Weimar’ı oluşturan burjuva uzlaşmalarının temellerini yıkmaya girişebilirler.
3. Marksist varsayımlardan kopmanın I. Dünya Savaşı ve devamında yaşanan kaosun nedeni olduğu düşüncesi ile birlikte, Marksist teorinin geçmişteki yanlıgılarını tespit edebilir ve bu sayede gelecek adına bir eylem planı oluşturma umuduyla yeni bir düşünsel hareket başlatabilirler.⁵

Ancak görülecektir ki ne Weimar Cumhuriyetinin sosyalist hareketin ardına sığındığı burjuva yönetimi, ne de düşüncelerinin temsiliyetini herhangi bir parlamentoya devrederek sığ ideolojik bir hareketin mensubu olma fikri Alman aydınları için tatmin edici sonuçlar sağlamayacağından, bugün Frankfurt Okulu olarak tanımladığımız Eleştirel Teori hareketi üçüncü bir seçenek olarak hayata geçirilmiştir.

¹ (Marx ve Engels, 2013, s. 41.)

² (Slater, 1998, s. 61.)

³ (Abromeit, 2011, ss. 3-4.)

⁴ (Jay, 2014, s. 21.)

⁵ (Jay, 2014 ss. 21-22.) Philip Scheidemann’ın 1918 yılında kurulduğunu ilan etmesiyle başlayan ve 1933 yılında Adolf Hitler’in Şansölye seçilmesine kadar yönetimi elinde bulunduran Weimar Cumhuriyeti, iki dünya savaşı arasındaki sorunlu tarihiyle son 80 yılın tüm dünyayı etkileyen vahim gelişmelerinin nedeni olarak görülmekten kurtulamamıştır. Koalisyon hükümetleri, küresel ekonomik belirsizlikler, kemer sıkma politikaları, siyasi ve dini aşırı uçları içinde barındırmasıyla Weimar Cumhuriyeti sosyalist bir yönetim biçimi söylemini barındırmasına karşın, Alman Aydınları tarafından soykırımın habercisi ve zayıf ve doğası gereği kusurlu bir deney olarak kabul edilmektedir. (Daha geniş bilgi için krş.: Storer, 2015, ss. 16-17.; Slater, 1998, s. 60.)

II. Eleştiri ve Felsefe

Okul kurulduktan kısa bir süre sonra 1923 sonlarına doğru Marksist tarihçi Carl Grünberg, Enstitünün yöneticisi olmuş ve 1924 yılında yaptığı açılış konuşmasında enstitünün Marksizm'e yönelik sempatisini açıkça ortaya koymuştur. Ardından Tillich ve felsefe bölümünün birkaç üyesinin desteği ile 1929'da ilk kez "sosyal felsefe" kürsüsü kuruldu ve böylece Marksizm'in ilkeleri, yeni kurulan bu kürsünün bilimsel metodolojisini oluşturdu.⁶ Böylece kişisel bir eğilimden öte toplumsal sorunların çözümünde anahtar bir öğreti olarak görülen Marksist yöntem Frankfurt Okulunun resmi nitelikte kurumsal metodolojisi olarak belirlenecektir.

1926 yılında profesörlük tezinin kabul edilmesiyle birlikte Horkheimer, enstitünün yeni yöneticisi olduğu gibi ilk Felsefe ve Toplum Felsefesi profesörü unvanını da alır.⁷ 1933 yılında *Sosyal Araştırmalar Dergisi*nin Nasyonal Sosyalistler tarafından kapatılması üzerine, Horkheimer'ın müdürlüğündeki enstitü Columbia Üniversitesi bünyesine katılarak çalışmalarına New York'ta devam eder. 1940 yılından itibaren ise, Almanca yayın yapması yasaklanan dergi, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Araştırmaları* başlığı ile İngilizce olarak tekrar yayınlanmaya başlamıştır.⁸

Horkheimer, 1931 yılında enstitünün yeni yöneticisi olarak konuşmasını yaptığı "Bir Toplumsal Araştırma Enstitüsünün Görevleri" başlıklı metniyle, Frankfurt Okulunun asıl kurulma amacının "toplum felsefesi yapmak" olduğunu vurgularken, toplumu oluşturan olguların felsefeye eleştirisinin ana kaygı olduğundan bahsetmektedir. Horkheimer enstitünün temel amacı ile ilgili şunları söyler: "İnsanın bireysel olarak değil, bir toplumun üyeleri olarak kaderindeki değişikliklerin felsefi olarak yorumlanmasıdır. Her şeyden önce, insanın devlet, hukuk, ekonomi ve din ile sosyal yaşamı kapsamında anlaşılabilen olaylarla ilgilenmektedir. Kısacası, insanlığın tüm malzemesi ve entelektüel kültürü ile ilgilidir."⁹

Grünberg'in görevinin sonlanması ve Horkheimer'ın göreve başlaması ile birlikte okulun düşüncelerinin gelişiminde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Horkheimer, ele alınan herhangi bir konunun bilimsel anlayış çerçevesinde değerlendirilmesinin yanı sıra, özellikle disiplinlerarası ortak çalışmaların da önemini vurgulamaktadır. Bilimin ve bilginin birbirinden ayrı anlamlar taşıması ve ikisi arasındaki kopuşun derinleşmesi, tekeli dünya ekonomisinin taraflı ve tesadüfi küreselleştirici gücünün bilimsellikten uzak, birçok bilgi yığınına sebep olabileceği kaygısını derinleştirmektedir. Bu açıdan Horkheimer bilimsel bilginin, bilimi kutsama görevini bir kenara bırakarak bilgiyi toplumsal düzeyde yeniden şekillendirmenin bir aracı olarak görmektedir. Bu yeni yaklaşım, bugüne değin yüceltilmiş kapalı felsefi sistemlere duyulan güvensizliği aşabilme olanağı sunmaktadır. Pozitif ve sistematik bir felsefe yaratmaktan özenle kaçınmakla birlikte Eleştirel Teori kendisini diğer felsefi geleneklerin eleştirilmesi yolu ile ifade etmeyi yeğlemiştir.¹⁰ Sözgelimi Marksizm dahi partizanlarınca bu türden kapalı bir sisteme dönüştürülmüştür. Bu nedenle okulun ilk yayın organı olan *Zeitschrift für Sozialforschung*'un henüz ilk sayısı, disiplinlerarası çalışmanın nasıl bir bilgi zenginliği sağlayacağına ispatı niteliğindedir. Derginin bu sayısında Grosman'ın Marx ve kapitalizmin çöküşü üzerine bir makalesi, Löventhal'ın edebiyat sosyolojisi üzerine, Pollock'un kapitalist ekonomilerin bunalımları ve yükselişleri, Adorno'nun müzik sosyolojisi, Horkheimer'ın tarih ve psikoloji ve enstitünün son üyesi olan Erich Fromm'un Marksizm ve psikanalizi bütünleştirmeyi hedefleyen metinlerinin yayınlanmasının ardından Horkheimer'ın ideali gerçekleştirilmiş ve felsefe nihayet asıl niyetini gerçekleştirebilmiştir.¹¹

Horkheimer'ın idealize ettiği yeni eleştirel düşünce sisteminin en önemli dayanağını teorinin pratik ile, -Marksist bağlamda praxis¹² ile- olan ilişkisi oluşturmaktadır. Horkheimer, okulun praxis yaptığı

⁶ (Jay, 2014, s. 69.)

⁷ (Slater, 1998, s. 31.)

⁸ (Adorno, 2014, ss. 19-21.)

⁹ (Horkheimer, 2014, s. 7.)

¹⁰ (Jay, 2014, s. 69.)

¹¹ (Jay, 2014, ss. 51-52.)

¹² "Praxis kişinin kendi denetiminin dışındaki güçlerin oluşturduğu ve dışardan yöneltilen davranışlardan farklı olan, eylemleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. İlk kez kullanıldığı Aristoteles'in *Metafizik*'inde bu terim sezgisel yönden daha zengin olan *theoria*'nın zıddı bir anlamda kullanılmışsa da, Marksist

vurguyla felsefenin rolünün Aydınlanmanın çizdiğinden farklı bir konumda yükseleceği inancındadır. Çünkü böylece teorik alanda yeni gelişmelerin ortaya çıkmasının önü açılacak ve örneğin matematik, fizik ya da kimya gibi bilimler bir arada ya da ayrı ayrı ele alınsalar dahi, bu başlıklar altında devam eden bilimsel etkinlikler teorik kesinliği ilke edineceğinden daima aynı yolla tanımlanacaktır. Fakat felsefede durum değişkendir. “Felsefe nedir?” sorusunun bilimlerdeki benzer şekilde tek bir tanımına ulaşamadığı gibi, elde ettiğimiz yanıtların hiçbiri tatmin edici somutlukta olamayacaktır.¹³ Ancak şunu biliyoruz ki felsefe insan eylemlerinin ve amaçlarının, kör zorunluluğun birer ürünü olmaması gerektiği konusunda son derece ısrarcıdır. Felsefe, varoluşun keskin sorunlarında geleneğe ve salt teslimiyete karşı kendini kanıtlamıştır; bunu yaparken insan ilişkilerine derinlemesine kök salmış olan yapay, dogmatik ve ebediymişçesine benimsenen kavramlara eleştirel bir yaklaşım geliştirmek gibi tatsız görevi de üstlenmiştir.¹⁴

Frankfurt Okulunun benimsediği bu tutum, teorik bakımdan Kant’ın fenomenin kritiği ve çözümlemesi üzerine kurguladığı felsefi yönteminden bir parça taşıdığı gibi, temeline oturduğu Hegelci diyalektik yöntem ve Marksist ontolojinin eleştirel yaklaşımını da benimsemektedir. Marxçı eleştirel bakış Hegel’den devşirilmiş diyalektik yöntemin uygulayıcısıdır. Olguların fenomenal yapısını görerek, o fenomenin nedeni ve nedenselliği üzerine bir eleştiri geliştirebilme olanağıdır. Bu bağlamda eleştiri Kant’tan öte yalnızca kritik etmeyi değil, gerideki nedeni kavramaya yöneliktir.¹⁵ Marksist eleştirinin ana detayı, olguları görmenin ve nedenselliği tanımanın dışında, bu nedenleri aşabilmektir. Frankfurt Okulunun da benimsediği bu görüş yalnızca geriye doğru bir bakış değil, aynı zamanda ileriye doğru aşmadır.

Eleştirel Teori düşünürlerinin, insanlığın tüm malzemesi ve entelektüel kültürün bütünselliği içerisinde gelişen fenomenler üzerinden gerçekleştirmeyi amaçladıkları eleştirel tutum, en etkili karşılığını ‘Aydınlanma’ kavramında ve onun uygulayıcısı olan ‘öznel akıl’da bulacaktır. Aydınlanma ve akıl eleştirisi okulun etkinliği boyunca problem edilmeye devam edecek, Horkheimer’in 1947’de yayınladığı *Akıl Tutulması* ve 1969’da Adorno ile birlikte yayınladıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği* modern toplumun inşasında modernleşme ve akıl uygulamalarının rolüne dikkat çekerek kültürel yozlaşmanın Aydınlanmacı yönü üzerinden bir bakış geliştirebilmenin olanağını araştırıcılardır.¹⁶

III. Aydınlanmaya Yönelik Eleştirel Tutum

XIX. yüzyıl kapitalizminin yarattığı politik ve ekonomik tahribat, Marx’ın insanın kendine, özgürleşme ve ilerleme fikrine ne kadar yabancılaştığı söyleminde karşılığını bulacaktır. Modern dönem Marksist düşünürler ise, Marx’a paralel olarak Aydınlanma düşüncesinin somutluk kazanma olanağının, insan aklının araçsallaşması fikri ile doğrudan ilişkili olduğunu ve nesnel aklın yerini öznel aklın kullanımına bırakacağını savunmaktadır. Bu tutumun zaman içerisinde değerleri rölativist bir tavırcı değerlendirerek, öz ile görünüş arasındaki ayrımı bulanıklaştıracağını ileri sürmektedirler. Bu bakımdan Horkheimer için “yeniçağda akıl kendi nesnel içeriğini yok etme eğilimi içine girmiştir”¹⁷ Doğayı dönüştürücü gücüne ve pozitivist anlayışa yaptığı vurgu ile kendi yaşam dinamiklerini, beğenilerini ve kabullerini topluma dayatarak özel yaşamı toplumsal yaşam içerisinde bulanıklaştırdığı ve bireyin, birey olma mücadelesinden vazgeçirerek herkesleşmesine neden olduğu bir projenin mimarı olarak kabul edilmesiyle Aydınlanma, XX. yüzyılın en kaygı uyandırıcı olgusuna dönüşmüştür. Böylelikle birçok

kullanımında praxis, teori ile diyalektik bir ilişki içinde bulunan bir olguyu anlatmak için kullanılmaktadır.” (Jay, 2014, s. 22.)

¹³ (Feenberg, 2014, ss. 5-6.)

¹⁴ (Horkheimer, 2005, ss. 470-472.)

¹⁵ “Toplumsal felsefe, bir proje olarak Kant’la başlamıştır. Kant, devlet, ekonomi ve din gibi toplumsal varlık biçimlerini bireysel özne üzerinde temellendirmeye çalışmıştır. Daha sonra Fichte bireyle toplum arasındaki uzaklığa dikkati çekmiş ama sorunun çözülme imkanı ancak Hegel’in tarihsel diyalektiği ile belirlemiştir. Hegel, tikel ile genel, ya da parça ile bütün arasında bir dolayım kurmaya çalışmış ama o da sonunda parçayı bütün içinde, maddeyi tin içinde eritmekten kaçınamamıştır. Bununla birlikte, geriye miras olarak, bu *diyalektik dolayım* düşüncesini bırakmıştır: bu, parça ile bütünü, birbirlerinin yerine geçmeden, birbirleriyle barışma, uzlaşma umududur. Ama Hegelci uzlaşma umudu, tarihsel gelişme ile birlikte çökmüştür. Bilimin, teknolojinin ve sanayinin gelişmesiyle birlikte, Hegel’in önerdiği türden bir felsefi dolayım duyulan ihtiyaç ortadan kalkmıştır; teknik, herhangi bir kavramsal aracılığa gerek duymadan, istenen sonuçları vermektedir. Ne var ki tarih, bu liberal yanlısına noktasında da durmamış, sanayinin ve insanlığın başarısının gerçekte sömürünün azınlaşması anlamına geldiği görülmüştür. Ve bireyle toplum arasındaki çelişkinin aşılması gerektiğinin görülmesiyle, toplumsal felsefe ihtiyacı yeniden gündeme gelmiştir.” (Koçak, 2013, ss. 9-10.)

¹⁶ (Abromeit, 2011, ss. 4-5.)

¹⁷ (Horkheimer, 2014, s. 62.)

Marksist teorisyen, Aydınlanmanın bir uzantısı olarak gelişen pozitivism tekeliindeki felsefi oluşumlara ve teorik düşünce sistemlerinin toplumda yarattığı telafi edilemez hatalara karşı özellikle hassas bir tavır alırlar. Frankfurt Okulu açısından pozitivist tutum doğa bilimlerinin ampirist bir betimlemesine girişirken, varsayılan tüm bilgilerin özünde doğa bilimleriyle aynı bilgisel yapıya sahip olması gerekliliğini savunmaktadır. Böylece doğa bilimlerinin nesneleştirici yapıda olduğuna dair her varsayım, tüm bilgi türlerinin aynı nesnellik düzeyine tanımlanması gerektiği anlamına gelecektir. Dolayısıyla pozitivism bu yönüyle bilgilerin hem reflective hem de bilgisel yapılabileceğini reddeder.¹⁸ Doğa bilimlerinde teoriler üretmenin, test etmenin ve uygulamanın olanağı daima mevcuttur, ancak eleştirel teoriler bu türden bir kontrolün aracı olamazlar, onların öğretilerini temellendirmede doğa bilimlerindeki kesinliği amaç edinmeleri ve böylesi nesnellik kaygısı taşımaları reflective yapılarına aykırıdır. Bu yönüyle pozitivism doğa bilimlerin gelişiminde herhangi bir engel oluşturmazken, bireylerin özgürleşme araçlarına karşı ciddi bir tehdittir.¹⁹

Böylece düşünürler bilimsel yöntemin, insana ve kültürel birikimlerine uygulanmasına itiraz edecektir, çünkü insanın gizli güçlerinin, tutkularının, ya da özgürlüğünün olgusal yaklaşımı benimseyerek oluşturulması toplumun da zaman içerisinde makinanın bir parçası haline dönüşmesine neden olacaktır. Öyle ki Adorno, Aydınlanmanın bu türden kapsayıcı üst unsurlara dair hakikat içeriğinden geriye bir şey bırakmayarak, onu neredeyse hiçeştirdiğinden bahseder.²⁰ Pozitivist yaklaşımı benimseyerek doğa bilimlerinin yasalarını toplumun yasalarına uygulamak totalitarizmin bir başka boyutudur. Dünyanın deneyden dolaysız veriler alanı olarak görülemediği zamanla sınırlandırılmış bir alan oluşturacak ve öz ile görünüş arasındaki ayrımı bulanıklaştıracaktır. Olgular ve değerler arasında bir ayrıma gitmek, bilgisine sahip olunamayanı aklın dışında tutar. Ancak Aydınlanmanın ortaya koyduğu deneye dayalı olgular ve değerler, bilim yoluyla kanıtlanabilir olmak koşulu taşıdıklarından felsefe tarafından sorgulanamazlıklarını koruyacaktır. Ancak felsefenin görevi sorgulanamayan her türden olgunun kavramsal özünü açığa çıkarmaktır. Pozitivism tarafından kanıtlanamayan bu metafiziksel özün keşfi, Eleştirel Teorinin felsefi bakış açısını pozitivist anlayıştan üstün kılar. Bilimsel düşüncenin tekçi anlayışı, belki yalnızca laboratuvarlarda gerçekleştirilmesi mümkün karşılıklar bulabilir, ancak topluma uygulandığında düşünürlerin, ekonomistlerin, tarihçilerin ya da ruh bilimcilerin ortak bir çalışma yürütmelerini gerektiren disiplinlerarası kavrayıştan uzak kalacaktır.²¹ XVII. yüzyıldan bu yana süregelen modern toplumun inşası, özgürlüklerin güvence altına alınması, öznel aklın değerinin nesnel akla üstün tutulması gerektiği fikri, tamamı hesaplamaya dayalı aklın ürünleridir. Horkheimer bu durumu “yeni çağda egemenlik ilişkisinin ekonomik olarak görünürde ekonomiye katılan öznenin özgürlüğü tarafından, felsefi olarak da insanların mutlak özgürlüğü kavramı tarafından üstü örtülerek, haz istemlerine ket vurulması ve öldürülmesi yoluyla içselleştirilmesi”²² olarak görmektedir.

Okulun Aydınlanmaya yönelik eleştirel tutumu yalnızca pozitivism üzerinden gelişmeyecektir. Aydınlanma gibi henüz tamamlanmamış bir projenin *modern* olarak sunulan konformist bir kaygıya dönüşmüş olması da toplumsal açıdan problem teşkil etmektedir. Marx’ın ekonomik temellendirmelere dayandırdığı bu konformist kaygı, Frankfurt Okulu açısından entelektüel ve kültürel oluşumların toplamı üzerinden yeniden okunacaktır. Özellikle 1940’ların sonuna doğru Aydınlanma eleştirilerinin kökeninde burjuva değerlerinin kültürel alandaki değişkenleri yer almaktaydı. Kültür endüstrisi üzerinden geliştirilen modernlik uygulamalarının popülerleştirilme çabalarına yönelik eleştirel tutum bunun önemli örneklerinden biridir. Ancak 1940’lardan sonra özellikle *Aklın Tutulması*, *Minima Moralia* ve *Aydınlanmanın Diyalektiğinin* yayınlanmasıyla birlikte, okul Batı düşüncesini bir bütün olarak Aydınlanmanın mirasçısı olarak tanımlayacaktır. Dahası, kimi düşünürler tarafından Marx’ın kendisi dahi Aydınlanma geleneğinin mirasçısı bir düşünür olarak görülmeye başlanmıştır.²³ Teoriğin pratiğe angaje rolüne duyulan ihtiyaç ile birlikte Marksizmin dinamiklerinin topluma her uyarlanması, düşünürleri Marx’tan yalıtırken yeni bir Marksist anlayışın temelini oluşturma gereksinimini ortaya çıkarmıştır.

¹⁸ (Geuss, 2016, s. 15.)

¹⁹ (Geuss, 2016, s. 16-17.)

²⁰ (Adorno, 1973, s. 406.)

²¹ (Horkheimer, 2014, ss. 12-13.)

²² (Benjamin, 2014, s. 27.)

²³ (Jay, 2014, ss. 373 -374.)

Bu nedenle ana kaygısı ilerleme ve insanlığın refahı olan Aydınlanma, günümüz koşullarında hizmet ettiği amaçları sorgulayamaz hale geldiği gibi, ideolojik karakterinin bir yansıması olarak öznenen bağımsız bir güce dönüşmesiyle okulun endişesini farklı bir yöne çevirmiştir. Bilimin ideolojik karakteri, onun bir üretim gücü ve aracı olarak toplumdaki ilişkileri, egemen güçlerin istek ve çıkarları doğrultusunda sürekli üretme ve yeniden şekillendirme üzerinden kurgulanmaktadır.²⁴ Bu üretim ve şekillendirme yalnızca kendi içine kapalı bir dönüşümün parçası değil, insanın doğaya egemen olma arzusu ile birlikte toplumsal fenomenlerin tümüne hakimdir. Bu yönüyle Frankfurt Okulu düşünürleri Aydınlanma üzerine eleştirilerini doğa ile bilim ve doğa ile insan arasındaki ilişkinin yorumlanmasına dayandırır. Çünkü Batı insanının kuşaklar boyu süregelen doğayı sömürme arzusu, acımasız sonuçlarıyla öcünü alacak bir dönüşüm sürecine girmiştir.²⁵ Horkheimer, *Akıl Tutulması*'nda uygarlaşma ve modernleşme adı altında bastırılan ve insanın farkında olmaksızın boyunduruk altına aldığı doğanın, zamanla yalnızca bir alete dönüşeceğini özellikle vurgular.

İnsan türü bağımsızlaşma süreci içinde, içinde yaşadığı dünyanın yazgısını paylaşır. Doğa üzerindeki egemenlik insan üzerindeki egemenliği getirir. Her özne sadece dışsal doğanın (gerek insanın fiziksel varlığının, gerekse insanın dışındaki doğanın) köleleştirilmesine katılmakla kalmaz, bunu yapabilmek için kendi içindeki doğayı da egemenlik altına alır. Egemenlik için egemenlik 'içselleştirilir' [...] İnsanın içindeki ve dışındaki doğanın köleleştirilmesi anlamlı bir amaç olmadan gerçekleştirildiği için, doğa aşılmış ya da kazanılmış değil, sadece bastırılmış olur.²⁶

Aynı doğa tasviri, *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde insanın sağ kalmak adına duyduğu korkularının, doğayı nasıl dönüştürebildiği üzerinden yeniden ele alınacaktır. Her iki metinde ortak noktayı Aydınlanmanın ve teknolojik ilerlemenin mirasçısı olan insanın, başarısını içinde bulunduğu koşullara sağladığı uyumla ölçerken, neden olduğu tahribata karşı hiçbir sorumluluk hissetmiyor oluşu belirlemektedir. Bu yönüyle *Aydınlanmanın Diyalektiği* açık bir biçimde Batı kültürü ve medeniyetinin eleştirisidir:

En geniş anlamda ilerlemeci bir düşünme olarak Aydınlanmanın öteden beri hedefi, insanları korkudan arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur. Ne ki tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felaket alametleri ile parlıyor. Aydınlanmanın tasarısı dünyanın büyüsunü bozmaktı. İstenen, söylenceleri dağıtmak, kuruntuları bilgi yoluyla yıkmaktı.²⁷

Bu, Aydınlanmanın akıl üzerinden eleştirilebilmesinin mümkün kılındığı, diyalektik metodolojinin hakim olduğu, kendisiyle çelişik tarihselliğinin ortaya çıkarılmasının amaçlandığı bir eleştiridir. Merkezinde, tarihsel Aydınlanmanın aşamalı olarak gerçekleşimiyle birlikte "Aydınlanmanın mitolojiye döndüğü" şeklindeki son derece iddialı ve kaygı uyandırıcı bir sav yer almaktadır. İleri sürülen bu sav, Aydınlanmanın açık bir şekilde mitlerin reddinden çok, ideallerin mitleştirilmesi ve bilginin fantezi aracına dönüştürülmesi üzerinden yürütülmektedir. Aydınlanma ve mit arasındaki ilişkinin diyalektik formu, Adorno ve Horkheimer'ın ortaya koymak istediği düzen bakımından ana temayı oluşturacaktır. Buna göre; insanı batıl inançlardan kurtararak kendi öz bilincinin farkındalığını yaratacak süreçler dizisine hizmet eden Aydınlanma, zaman içerisinde batıl olanın kendisine dönüşerek XX. yüzyıl karanlığının her köşesinde parıldayacaktır. İnsanı, ilerleme kaydeden Aydınlanma sürecinde kendini adadığı mitolojiye yeniden düşmekten alıkoyan da bu özbilincin kendisidir. Özne, doğa ile bir olduğu anı bir kez kavradıktan sonra doğada kendini görmekten vazgeçecektir.²⁸ Bu açıdan bakıldığında *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nin tezine kaynaklık eden onun tarihsel bakımdan gelişim süreçleri değil, insan türünün kendi tarihi içerisinde kendine

²⁴ (Gülenç, 2011, s. 46.)

²⁵ (Jay, 2014, s. 370.)

²⁶ (Horkheimer, 2014, s. 120.)

²⁷ (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 19.)

²⁸ Adorno, 1973, s. 271.)

atfedilen yeni kimliğin bunalımlarıdır, toplumsal fenomenlere, değerlere, olgulara tahakküm potansiyeline sahip olan insan faaliyetlerinin tahmin edilemez boyutlarıdır.

Aydınlanmanın tarihsel dizgesini takiben Adorno ve Horkheimer, batıl uygulamalar ve inanışların kökeninde doğanın bilinmezliğine karşı duyulan korkunun yattığını öne sürerek, özgürlüğe atılacak ilk adımın, doğa yasalarının gizini açığa çıkarmakta olduğunu yazmaktaydı. Benzer şekilde Frankfurt Okulu düşünürlerinin yaşanan yıkımlardan Aydınlanmayı sorumlu tutarken, nedenlerin en üstünde doğaya karşı tahakküm kurma ihtiyacı olduğunu ileri sürmeleri kaygının ortak olduğunun göstergesidir. Horkheimer *Akıllı Tutulması*'nda bu tahakkümün aracı olarak işleyen öznel aklın, eninde sonunda doğaya yenik düşeceği kanısındaydı. İkili benzer bir kaygıyı *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde de dile getirmektedir: "İnsanların doğadan öğrenmek istedikleri şey doğaya ve insanlara tümüyle egemen olmak üzere doğayı kullanabilmektir. Başka hiçbir şeyin hükmü yoktur. Aydınlanma kendisine karşı acımasız bir tavırla öz-bilincinin son kırıntılarını bile ortadan kaldırdı."²⁹ Nitekim Adorno da, Horkheimer da söylemlerinde nettir: İdeali her şeyin kendisinden türediği ve kendisine doğru evrildiği bir sistem yaratmak olan "Aydınlanma totaliterdir."³⁰

Adorno ve Horkheimer'a göre Aydınlanmadan daha önce insanlar doğa karşısında kendi benliklerini bulamıyor oluşun korkusunu yaşamaktaydılar. Bu korku iki yönlü düşünülebilir: İlk doğayı us aracılığıyla anlamak toplumun ve yaşanan çevrenin gelişimine fırsat tanımaktır, ki bu tutum ilerlemenin özünü oluşturur. İkincisi ise bireyin görünmez ilişkilerinde bilinmeyene düşmesi psikolojik bir korku halidir. İlk korkuyu Aydınlanma ile birlikte gelişmeyi gaye edinen kültürlerde görüyoruz. İkincisi ise –daha insani olanı- Grek toplumlarında doğanın kötülükleri karşısında öznenin üstlendiği rolde karşımıza çıkıyor. Her iki tutum da doğayı mistikleştirir; Grekler seremonilerinde doğaya boyun eğmeyi kutsallaştırırken, Aydınlanma doğayı ehlileştirmeyi amaçladığı araç gereçlerini kutsalı olarak görür. Doğaya karşı duyulan korku yalnızca mitos düşüncenin bir eseri değildir. Korku daima öznenin dönüştürücülüğünde tetikleyici konumdadır. Mitosta doğanın, İlkçağda telosun, Ortaçağda ise Tanrının nesnesi olmaktan insanı yine korku kurtaracaktır. Sonunda Aydınlanmaya gelindiğinde özne, korkularının tümüne hükmetmiş, öz bilinçliliğinin ışığında, ötekini nesneleştirmeye ve daha ilerde araçsallaştırmaya yönelmiştir. Bacon "bugün doğaya yalnız düşüncede hükmediyoruz ve onun boyunduruğu altındayız; oysa buluşlarımızda kendimizi doğanın ellerine bırakırsak ona uygulamada da hükmedebiliriz"³¹ derken vurguladığı bilginin gücü ile birlikte insanın anlama yetisinin sınırlarının da ortadan kalkışıdır. Amaç doğayı öğrenmek değil, onu kullanabilmek için, doğadan nasıl hükmedebileceğini öğrenebilmektir.³²

IV. Sonuç ve Değerlendirme

Bu bölüme değin ortaya koyduğumuz düşünceler genel olarak Frankfurt Okulu düşünürleri özelde ise Adorno ve Horkheimer açısından, Aydınlanma yüzyılına yaşanan yıkımların sorumlusu olarak atfeder. XVIII. yüzyıl düşüncesi, bireyi araçsal aklın buyruklarına uymaya zorlarken, kapitalist kültürün çarklarından biri haline getirmiştir. Esasen söylem oldukça yalındır: Aydınlanma, öznenin biricikliğine yaptığı vurguyla, geri kalan her şeyi amaç olmaktan çıkarır ve birer araca dönüştürür. Nitekim XX. yüzyılda yaşanan yıkımlar, düşünürleri en azından görüde haklı çıkarmaktadır. Ancak tam burada Kant'ı hatırlamakta fayda var. Kant, " 'Aydınlanma Nedir?' Sorusuna Yanıt" adlı metninde Aydınlanmayı "insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulması" olarak tanımlamaktaydı. Adorno ise *Negatif Diyalektikte* Kant'a karşılık olarak, insanların başkalarının dolaylı tahakkümüne tabi olması şeklinde tezahür eden metalaşma sürecinin öznel bir ergin olamama haline sabitletiğinden

²⁹ (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 20.)

³⁰ (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 23.)

³¹ "Bilimin gerçek amacı ve görevi, 'akla uygun, eğlendirici, saygıdeğer, ya da etkili söylemler veya birtakım kolay anlaşılır usuller [argument] değil, 'icra etmek, çalışmak ve yaşamı daha donanımlı ve kolay hale getirecek önceden bilinmeyen ayrıntıları keşfetmektir.' Ne gizem olmalıdır ne de gizemin açıklığa kavuşmasına duyulan arzu." (Krs.: Adorno ve Horkheimer, 2010, ss. 20-21; Sayers, 2008, s. 210.)

³² (Deligiorgi, 2005, ss. 164-166.) Adorno ve Horkheimer, sürecin sosyal alanda her zamankinden daha etkili bir şekilde ilerleyip, insan hayatının her alanına nüfuz ettiği bir dünyayı tarif eder. Örneğin Adorno *Edebiyat Yazılarında* "serbest zaman"ın dahi özgür olmadığından, ancak film, radyo veya dergiler gibi "demir sisteminin ritmini" yineleyen ürünlerin tüketimine tahsis edildiğinden bahsetmektedir. (Adorno, 2015.)

bahseder. Ancak Kant bu söylemiyle, *Friedrich'in yüzyılına* olan inancını bizlere sunuyor olsa da, bugüne değin uzanan bir yol göstericiliği üstlenmektedir. Nitekim aklını kullanma cesareti göstermekle yükümlü olan insan, yine aklın ışığında eylemlerini kendi koyduğu ilkelere uygun gerçekleştirme yükümlülüğü altındadır. Bu ilkeler ki insanın başkasının özgürlüklerini gözeterek eylemesinin, yani kendi özgürlüğüne çıkan yolları fark edebilmesinin, 'ben' kalabilmesinin olanağını bizlere sunacaktır. Aydınlanmanın var olma bilincine yaptığı bu vurgu, Adorno ve Horkheimer'in savunduğu şekliyle bir metalaşma göstergesi olmaktan çok, özgürce eyleyebilmenin olanağıdır. Üstelik devrime olan inancıyla Marx da böylesi bir kurtuluş umudunu simgeler. Onun dünyayı yorumlamaktansa *değiştirme* talebi, böylesi bir umudun göstergesidir. Ve eğer bu kurtuluş mümkünse, hümanizma varlığını yitirmediyse ve Aydınlanma er ya da geç gerçekleşmiş ya da henüz gerçekleşmekteyse –tıpkı Marksist düşüncede olduğu gibi- önce insanlık tarihinin kendisinden yola çıkılmalıdır. Bu nedenle özenle incelenmesi gereken, yıkıcı Aydınlanma tanımları yerine, analizlerini insanoğlunun doğal dünyayı anlama ve anlamlandırma amacıyla bilimsel çabalara dayandıran spesifik Aydınlanma tanımıdır. İnsanoğlunun bilimler aracılığıyla hem toplumu hem de doğayı kontrol etme arzusu, toplumsal ve ahlaki hedeflere yapıldığı kabul edilen bu çifte saldırı, Aydınlanmanın biricik değerlerinden uzaklaşarak yerini çıkar çatışmalarına, iktidar ilişkilerine, küreselleşen ekonomik üstünlüğün tükenmeyen sömürsüne bırakmaya zorlamaktadır. Kaldı ki insan aklının doğayı hâkimiyeti altına aldığı ve onu dönüştürme çabası içinde olduğu iddiası Rönesans'tan bu yana yaşanan bilimsel her türden ilerlemenin yok sayılması anlamına gelir. Söz konusu doğa olduğunda Aydınlanma, onu hâkimiyet altına almak şöyle dursun, yanında yer almak mücadelesi içindedir. Bu nedenle, Frankfurt Okulu düşünürlerinin XIX. yüzyılı takiben yaşanan yıkımlardan Aydınlanmacı düşünceyi sorumluyu tutuyor olmaları, yaşama dair sorumluluklarımızdan kolayca sıyrılabilmemiz anlamını içinde barındırır. Bu nedenle, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bu ergin olamayıştan kurtuluşun umudu -bu dünyaya rağmen- daima varlığını sürdürmektedir.

Kaynakça

- Abromeit, J. (2011), *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School*, New York, Cambridge University Press.
- Adorno W. T. (1973), *Negative Dialectics*, (E. B. Ashton, Trans.), New York, The Continuum International Publishing.
- Adorno W. T. (2014), “Bir Araştırma Ocağı”, *Felsefelogos: Eleştirel Teori*, (Y. Ahi, Çev.), İstanbul, Fesatoder Yayınları, (53), 19-21.
- Adorno W. T. (2015), *Edebiyat Yazıları*, (Sabir, Yücesoy, Çev.), İstanbul, Metis Yayıncılık, (1958).
- Adorno W. T. ve Horkheimer, M. (2010), *Aydınlanmanın Diyalektiği*, (N. Ülner- E. Öztarhan, Çev.), İstanbul, Kabalcı Yayınları, (1944).
- Benjamin, W. (2014), “Özgür Bir Alman Araştırma Enstitüsü”, *Felsefelogos: Eleştirel Teori*, (Y. Ahi, Çev.), İstanbul, Fesatoder Yayınları, (53), 23-28.
- Feenberg, A. (2014), *The Philosophy of Praxis: Marx, Lukacs and the Frankfurt School*, London, Verso Publishing.
- Geuss, R. (2016), *Eleştirel Teori*, (F. Keskin, Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, (1981).
- Gülenç, K. (2011), “Bir Mit Olarak Aydınlanma: Aklın Diyalektiğine Negatif Bir Bakış”, *Felsefe Söyleşileri V-VI*, B. Çötüksöken- A. Tunçel, (Ed.), İstanbul, Maltepe Üniversitesi Yayınları, (49), 37-61
- Horkheimer, M. (2005), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, (M. Tüzel, Çev.), İstanbul, Yapı-Kredi Yayınları, (1972).
- Horkheimer, M. (2013), *Akıl Tutulması*, (O. Koçak, Çev.), İstanbul. Metis Yayınları, (1947).
- Horkheimer, M. (2014), “Toplum Felsefesinin Mevcut Durumu ve Bir Toplumsal Araştırma Enstitüsünün Görevleri”, *Felsefelogos: Eleştirel Teori*, (S. Öztekin, Çev.), İstanbul. Fesatoder Yayınları, (53), 7-17.
- Katerina D. (2005), *Kant and The Culture of Enlightenment*, (G. R. Lucas Jr., Ed.), Albany. State University of New York Press.
- Koçak, O. (2013), “Çevirenin Önsözü”, *Akıl Tutulması*, (46-52), İstanbul, Metis Yayınları.
- Martin J. (1973), *.Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları*, (S. Doğan, Çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Sayers, S. (2008) *Marksizm ve İnsan Doğası*, (Ş. Alpagut, Çev.), İstanbul, Yordam Kitap, (1998).
- Slater, P. (1998), *Frankfurt Okulu*, (A. Özden, Çev.), İstanbul, Kabalcı Yayınları, (1977).
- Storer, C. (2015), *Weimar Cumhuriyetinin Kısa Tarihi*, (S. Özge, Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, (2013).